

8. Соколова Е. Т. Аффективно-когнитивная дифференцированность /интегрированность как диспозиционный фактор личности и поведенческих расстройств / Е. Т. Соколова // Теория развития : Дифференционно-интеграционная парадигма / сост. Н. И. Чуприкова. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 113–166.
9. Осадько О. Ю. Методологічні засади вивчення когнітивних детермінант успішності професійного спілкування вчителя / О. Ю. Осадько // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 189–198.

© Омеляненко В. В.

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ФЕНОМЕН КОГНІТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. О. Оран, м. Тернопіль

Статтю присвячено аналізу теоретичних передумов дослідження мовної картини світу як соціально-психологічного феномена. Виділено когнітивний, особистісний і соціальний рівні функціонування мовної картини світу.

Ключові слова: мовлення, мовленнєва організація, мовна картина світу, соціальні настановлення.

Статья посвящена анализу теоретических предпосылок исследования языковой картины мира как социально-психологического феномена. Выделены когнитивный, личностный и социальный уровни функционирования языковой картины мира.

Ключевые слова: речь, речевая организация, языковая картина мира, социальные установки.

The article is dedicated to the analysis of the theoretical premises of research on language world view as a socio-psychological phenomenon. Cognitive, personal, and social levels of functioning of the language world view are determined.

Key words: speech, speech organization, language world view, social orientation.

Проблема. У дослідженнях міждисциплінарної проблеми феномена мовленнєвих механізмів людини важливим нерозв'язаним питанням залишається питання про структурну будову і показники рівня розвитку мовленнєвої організації суб'єкта. Конструювання моделі мовленнєвої організації суб'єкта привело нас до виділення мовної картини світу як однієї із системно-описових характеристик мовленнє-

вої організації (поряд із мовленнєвою компетентністю та мовленнєвою культурою).

Актуальність цієї теми і її недостатнє теоретичне висвітлення у сучасній літературі, зокрема соціально-психологічних аспектів мовної картини світу, зумовили тему даної публікації.

Мета статті: виклад теоретичних передумов розгляду індивідуальної мовної картини світу як системно-описової характеристики мовленнєвої організації суб'єкта, що опосередковує його взаємодію із суспільним оточенням.

Складність дослідження мовної картини світу зумовлена перш за все її багатоаспектністю, оскільки йдеться про феномен, який залежить одночасно від впливу психологічних, лінгвістичних і соціальних детермінант. Як зазначає Н. Хомський, “знання мови – закладена в людині система правил – є лише одним із багатьох факторів, котрі визначають те, як саме висловлювання буде використаним або зрозумілим у конкретній ситуації” [1, с. 37].

Мовна картина світу як інтегральний ідеальний продукт процесів свідомості, отриманий шляхом трансформації чуттєвих образів свідомості у значення і смисли, за О. М. Леонтьєвим, – це та частина образу світу, котра закріплена мовними засобами та опосередковує взаємодію суб'єкта із соціумом. Будучи притаманною кожній особистості зокрема і всьому поколінню (суспільству) в цілому, картина світу є однією з умов адекватного, цілісного розуміння та оцінювання дійсності. Картина світу як глобальний образ світу виникає в людини, коли вона контактує з навколишнім середовищем, у процесі його пізнання. Тому вивчення психологічних закономірностей функціонування мовної картини світу на сучасному етапі розвитку науки повинно враховувати лінгвістичні закономірності функціонування мови як соціального та індивідуального феномена, психологічні особливості когнітивної діяльності суб'єкта із засвоєння і репрезентації знань за посередництвом когнітивних схем та соціально-психологічні детермінанти становлення мовної картини світу як феномена, що опосередковує мовленнєву взаємодію суб'єкта із соціальним оточенням.

Проблема мовної картини світу з огляду на її багатоаспектність розглядається в межах лінгвістики (Л. Вайсгербер, О. С. Кубрякова), когнітивної лінгвістики (С. О. Жаботинська), психології (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв), психолінгвістики (О. О. Леонтьєв), лінгвокультурології (В. А. Маслова). Проблема соціальної детермінації мовленнєвої діяльності широко досліджується у психолінгвістиці (Д. Бренсфорд, А. Пайвіо, Г. Херман).

Сучасні дослідження демонструють тенденцію до розгляду феномена мовної картини світу як міжгалузевого поняття. Вони стосуються психолінгвістичного образу світу у свідомості людини (Л. Д. Готовкіна, І. С. Шарапа), відмінностей у мовній картині світу, зумовлених різними мовними системами і культурними відмінностями (І. О. Голубовська, Ю. О. Грішеніна, П. М. Грабовий, С. А. Мартос, Н. О. Фоміна, Л. О. Ставицька), ролі мовної картини світу в соціальному пізнанні (М. О. Шигарева, О. О. Селіванова, В. Д. Ужченко).

Мовну картину як багаторівневу структуру досліджують з метою виявлення складових цього феномена (Ю. А. Аксьонова, Н. І. Ашиток, С. Д. Смирнов). Як зазначає Ю. А. Аксьонова, з погляду відображення в мовній картині світу рівнів соціального простору можна виділити такі її компоненти: одиничні (індивідуальні), особливі (котрі вирізняють людей певної соціальної або статево-вікової групи) і загальні (універсальні, загальнолюдські) [2].

Функції картини світу зумовлені природою і призначенням людської життєдіяльності. Світобачення має дві базисні функції – інтерпретативну (здійснювати бачення світу) і регулятивну (служити орієнтиром у світі, бути універсальним орієнтиром людської життєдіяльності). Ці ж функції виконує і картина світу. Без картини світу як глобального його образу неможливою є соціокультурна діяльність людини, у тому числі спілкування. Завдяки картині світу як базисному компоненту ментальності людини відбувається взаємодія знання і поведінки людей у суспільстві, проникнення в духовні світи один одного.

У науці існують різні підходи до тлумачення індивідуального “бачення” навколишнього світу суб’єктом діяльності. Вони базуються на апріорних категоріях свідомості (І. Кант), апперцепції (В. Вундт), загальнопсихологічному понятті “образ світу” (Л. С. Виготський, О. М. Леонт’єв, О. Р. Лурія, С. Д. Смирнов, В. В. Петухов), психосемантичних категоріальних структурах свідомості (Ч. Осгуд, Г. Келлі, В. Ф. Петренко, О. Г. Шмельов), ментальності (А. Я. Гуревич, В. А. Маслова).

Як зазначає Т. М. Дрідзе, “осмислення природи мови, ступеня її “психічності” і “соціальності”, а головне, її “знаряддевої” функції у практичній і теоретичній діяльності людини” [3, с. 16] привело до виникнення суміжних наук, у яких попри відмінності в ракурсах розгляду предметом досліджень є мова і мовлення.

Відтак предметом вивчення вітчизняної психолінгвістики стали мовленнєва діяльність (О. О. Леонт’єв), психологічні механізми породження та сприймання висловлювань (І. О. Зимня). Мовну картину світу сьогодні розглядають як “відображення в психіці людини предметного світу, опосередкованого предметними значеннями й

відповідними когнітивними схемами і котре може бути піддане свідомій рефлексії” [4, с. 268], як необхідну для діяльності систему орієнтирів. І, як зазначає О. О. Леонтєв, психолінгвістика давно вже йде до моделювання ситуативної взаємодії людини і світу, побудови “психолінгвістики подій”, або “психолінгвістики діяльнісної взаємодії”. Вивчення картини світу у психолінгвістиці дає змогу спрямувати дослідження мовлення в нове річище: роль мови полягає не тільки в передаванні повідомлення, але в першу чергу, за висловом О. М. Леонтєва, у внутрішній організації того, що підлягає повідомленню. Виникає своєрідний “простір значень”, тобто закріплені в мові знання про світ, котрі надалі опосередковують соціальні контакти мовця. Як зазначає Р. Ромметвейт, мовленнєве спілкування можливе лише за умови спільності когнітивної бази комунікантів, а ця спільність є наслідком соціального досвіду. Тож дослідники висловлюють думку про те, що спілкування з позицій психолінгвістики – це обмін значеннями та особистісними смислами, які й складають основу мовної картини світу.

Л. Вайсгербер увів поняття “вербалізація світу” на позначення процесу мовного оволодіння світом і перетворення його на об’єкт пізнання. Як зазначає дослідник, мова дає людині змогу об’єднати весь досвід у єдину картину світу і змушує її забути про те, як раніше, до того як з’явилася мова, вона сприймала навколишній світ. Еволюція наукових поглядів Вайсгербера на мову йшла від ствердження її об’єктивно-універсальної основи до підкреслення її суб’єктивно-національної природи. Отже, дослідник розглядав мову як певного “творця світу”, засіб об’єктивації середовища у свідомості людей. Розвиток цих ідей знаходимо в гіпотезі лінгвістичної відносності Е. Сепіра – Б. Уорфа, згідно з якою процеси сприймання і мислення обумовлені етнічними особливостями структури мови. Ті чи інші мовні конструкції і лексичні зв’язки, впливаючи на неусвідомлюваному рівні, ведуть до створення типової картини світу, котра притаманна носіям даної мови і котра є схемою для каталогізації (упорядкування) індивідуального досвіду. Тобто Сепір і Уорф стверджували, що суб’єктивне бачення світу зумовлене особливостями тієї мови, котру суб’єкт засвоює і котра надалі слугує інструментом упорядкування перцептивного досвіду та налагодження соціальних контактів. Звідси випливає, що чуттєве сприймання дійсності визначається ментальними уявленнями людини. Ментальні уявлення так само можуть змінюватися під впливом мовних і культурних систем, соціальних умов.

Соціолінгвістика вивчає вплив соціальних екстралінгвістичних факторів на мовленнєву поведінку в конкретних мовленнєвих ситуаціях, а через це – на структуру, функціонування і розвиток мови

(В. І. Беліков, Ю. Д. Дешерієв, Л. П. Крисін, І. П. Сусов). Наголошуючи на тому, що “в мові відображено суспільний розвиток” (М. В. Панов), ця галузь науки розглядає відмінності мови її носіїв, зумовлені особливостями соціальних ролей, настановлень, статусів.

Серед результатів *лінгвокультурологічних досліджень* найбільш цінними є опис національно-специфічних особливостей мовної картини світу (Б. О. Серебренніков, А. А. Уфімцева, С. А. Арутюнов, Т. В. Булигіна, Н. Д. Арутюнова), співвідношення мови і національної свідомості (Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфімцева, В. Г. Гак).

Етнопсихолінгвістика розглядає особливості мовної картини світу, зумовлені національно-культурними особливостями мовленнєвої діяльності та мовленнєвої поведінки (А. Вежицька, В. В. Красних, В. М. Теля, Н. В. Уфімцева).

Лінгвосоціопсихологія вивчає місце текстової діяльності, роль і місце текстів серед інших видів суспільної діяльності (Т. М. Дрідзе). У межах цієї галузі знань зміст індивідуальної мовної свідомості описується через тезаурус, який постає як “відкрита і рухлива система значень, котра зберігається в пам’яті індивіда і організована за принципом: від загального до часткового всередині певної сфери використання” [3, с. 128]. Як синонімічні, зазначає дослідниця, вживаються поняття “запас знань”, “сукупний соціальний досвід”, “модель світу”, “модель середовища”.

Аналіз мовної картини світу в різних наукових парадигмах демонструє, що теоретичні проблеми дослідження цього феномена стосуються загалом когнітивних теорій репрезентації знань і психолінгвістичних теорій значень. Слід зазначити, що в лінгвістичній парадигмі, зокрема в когнітивній лінгвістиці та етнолінгвістиці, терміном “мовна картина світу” послуговуються для виділення тих особливостей носіїв мови, котрі зумовлені використанням саме цієї мовної системи. Лінгвісти, виходячи з аналізу семантичних особливостей значень, виводять особливості психологічної характеристики людей. Когнітивна парадигма трактує мовну картину світу як сукупність людських знань, які втілені у форму слів – значень – та виявляє зв’язок між знаннями і мовними системами. Психологічна парадигма розглядає мовну картину світу в першу чергу як частину загального “образу світу” (за О. М. Леонтьєвим) та визначає її як сукупність значень і когнітивних схем, що опосередковують взаємодію індивіда із соціумом.

У соціально-психологічному ж аспекті постає питання – як саме мовна картина світу опосередковує взаємодію суб’єкта із середовищем та зумовлює особливості цієї взаємодії. Як зазначає Н. В. Чепелева, “розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду ведуть до ство-

рення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторне особистісне утворення з допомогою авторського ставлення як до навколишньої дійсності, так і до власної особистості, власної ідентичності” [5, с. 126]. Тож, розглядаючи мовну картину світу як вираження загальної концептуальної картини світу, психологія визначає змістом її і соціокультурні уявлення суб’єкта. У межах неklasичного підходу, підкреслює Чепелева, соціокультурний світ слід розглядати як світ значень, що транслюються культурою та інтерпретуються людьми. При цьому інтерпретація ситуації задається мовою, найважливішим атрибутом культури. Саме означення реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дає змогу не тільки обдумувати, осмислювати, аналізувати і переживати ті чи інші події, а й упорядковувати їх, створюючи для себе нову психічну реальність, новий досвід. Думка О. О. Леонт’єва про те, що “комунікація – це передусім не що інше, як спосіб унесення тієї чи іншої корекції в образ світу співбесідника” [4, с. 271], дає підстави для розгляду мовної картини світу в соціальному аспекті – насамперед як способу трансляції закріплених у ньому уявлень суб’єкта про світ.

Когнітивна соціальна психологія розглядає психіку людини як активну, динамічну, як таку, що має вроджені структури, які обробляють та організують інформацію. Предметом цієї науки є обробка та засвоєння передусім соціальної інформації. Теорія соціальних уявлень С. Московічі дає підстави тлумачити їх як ідентифікаційні матриці, що є основою взаємодії людини і суспільства. Репрезентація об’єкта у свідомості суб’єкта постає як єдність перцептивного і концептуального, відтак зміст мовної картини світу є засобом вираження соціальних уявлень. Соціальні уявлення виступають способом опосередкування поведінки та інструментом пізнання світу.

Усі ці дослідження створюють необхідний теоретичний фундамент для розгляду мовної картини світу як феномена когнітивної соціальної психології. Загалом же в *соціальній психології* мовна картина світу досліджується переважно як ментальне утворення, притаманне суспільству, а особливості (відхилення від стандарту) – як вияв індивідуальності суб’єкта або як відображення в індивідуальній мовній картині особливостей етнокультурної ментальності соціуму. При цьому на особливості власне мовленнєвої організації суб’єкта та мовленнєвого освоєння ним світу звертається недостатньо уваги. Ми ж пропонуємо виокремити ще один аспект розгляду мовної картини світу суб’єкта в соціальній психології – як засіб опосередкування мовленнєвої взаємодії суб’єкта із соціальним оточенням. Окрім того, дослідження мовної картини світу дає змогу вийти на дослідження мовної особистості в соціально-психологічному аспекті. Вважаємо, що

вивчення мовної картини світу як психологічного феномена, котрий слугує для представлення і зовнішнього вираження значень суб'єкта в процесі соціальної взаємодії, дає підстави для того, аби розглядати мовну картину світу водночас і як результат когнітивної діяльності суб'єкта, і як соціальний феномен.

Окремих питань стоїть виявлення структури мовної картини світу, адже, як зазначає С. О. Жаботинська, “мовна картина світу не є гомогенним утворенням, у ній співіснують “пласти”, або площини, знань, котрі взаємодіють між собою” [5, с. 4]. Когнітивна лінгвістика за такі площини визначає знання про мову, про способи її організації як формальної знакової системи та знання “в мові” як упорядковану інформацію про світ, представлену в мовній семантиці (С. О. Жаботинська, О. С. Кубрякова). Це перегукується з ідеями когнітивної психології про картину світу як систему репрезентації знань (Р. Солсо). В аспекті психолінгвістики мовна картина світу складається із значень та особистісних смислів як відображень ставлень суб'єкта (О. О. Леонтєв), а в соціальній парадигмі образ світу і мовна картина світу є втіленням соціальних уявлень людини (С. Московічі).

Концептуальна картина світу виражається назовні через слово, тобто за посередництвом мовної картини світу. Звідси впливає, що всі особливості і результати пізнавальної діяльності людини відображаються в мовленні, зафіксовані в значеннях, що реалізуються різними мовними засобами. Отже, мовна картина світу відображає закріплені в значеннях знання суб'єкта про світ.

Оскільки мовлення людини індивідуальне і спосіб використання мови для вираження думок залежить від індивідуальних та особистісних характеристик суб'єкта, мовна картина світу, безперечно, репрезентує і внутрішню сутність її носія. Кожна людина має свій мовленнєвий “паспорт” – її мовлення неповторне (Я. К. Радевич-Винницький). Індивідуальна свідомість відображає об'єктивну реальність не лише за допомогою загальнозначущих понять і категорій, а й на особистісному рівні – як значення значення (особистісні смисли), котрі, за О. М. Леонтєвим, утворюють структуру мовної картини світу. Ядром особистісного рівня мовної картини світу є система смислів. Смыслові утворення як стійкі системи особистісних смислів – базові одиниці образу світу особистості, що відображають зв'язки людини зі світом (В. В. Петухов).

Як зазначає Г. Г. Шпет, “кожен історично утворений колектив... по-своєму сприймає, відображає, оцінює, любить і ненавидить об'єктивну дійсність, умови свого буття, саме це буття – саме в тому його ставленні до всього, що є об'єктивним, виражається його “дух”, або “душа”, або “характер” у реальному розумінні” [7, с. 9]. Закріплю-

ючись у процесі соціалізації, соціальні стереотипи стають надбанням мовної картини світу суб'єкта, а відтак впливають на її формування і виявлення.

Висновок. Отже, мовну картину світу ми розглядаємо як багато-рівневе явище, у якому поєднуються когнітивні, особистісні і соціальні характеристики суб'єкта. Вважаємо за доцільне виділити такі рівні мовної картини світу: 1) когнітивний (знання про світ, закріплені в значеннях та узагальнені в когнітивних схемах), 2) особистісний (особистісні смисли), 3) соціальний (соціальні уявлення). Саме взаємодія зазначених рівнів дає змогу суб'єктові використовувати мовну картину світу як посередника у своїй мовленнєвій взаємодії із соціальним середовищем.

Розглядаючи мовну картину світу в соціально-психологічній парадигмі, ми зможемо відтак виявити особливості взаємодії суб'єкта, зумовлені особливостями його мовної картини світу. Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в емпіричному дослідженні виокремлених рівнів мовної картини світу та їх взаємозв'язку в процесі мовленнєвої взаємодії суб'єкта з оточенням.

Література

1. Хомский Н. Язык и мышление / Ноам Хомский ; пер. с англ. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1972. – 122 с.
2. Аксенова Ю. А. Символы мироустройства в сознании детей / Ю. А. Аксенова – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 272 с.
3. Дридзе Т. М. Язык и социальная психология : учеб. пособ. / Тамара Моисеевна Дридзе ; под ред. и с предисл. А. А. Леонтьева. – Изд. 2-е, доп. – М.: Либроком, 2009. – 240 с.
4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики : учеб. для студ. вузов / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл ; СПб. : Лань, 2003. – 287 с.
5. Чепелева Н. Понимание и интерпретация социокультурного опыта в контексте постнеклассической психологии / Н. Чепелева // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 15. – С. 126–128.
6. Жаботинская С. Когнитивная лингвистика: ракурсы анализа языковой картины мира / С. Жаботинская // Актуальні проблеми металінгвістики : наук. зб. – К. : Брама, 1999. – С. 3–8.
7. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Густав Густавович Шпет. – СПб. : Алатейя, 1996. – 154 с.

© Орап М. О.